

ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների շինարվեստի ու հորինվածքային առանձնահատկությունների ակունքները որոնելիս ակնհայտ է դառնում Նաիրիի լեռնային ցեղերի մասին եղած ինֆորմացիայի սակավությունը:

Ավելորդ պարզեցումներից և հապճեպ եզրակացություններից խուսափելու համար եղած նյութն անհրաժեշտ է վերանայել ամենայն ուշադրությամբ: Այս առումով առավել բարդ խնդիր է տեղաբնիկների և ներմուծված մշակութային հրեության հրեության առանձնացումը: Այս խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է մեկ անգամ ևս դիմել մեզ հասած ուրարտական, մինչուրարտական և ոչ ուրարտական մշակութային ավանդույթների վերլուծությանը:

Ժամանակին Անատոլիայում ապրող (մ. թ. ա. շուրջ 2000—1200 թթ.) «խեթ» կոչվող ժողովրդի ստեղծած և մինչև այսօր գոյատևող ամրոցներն ու դամբարանները կառուցված են քարից: Խեթական շինարվեստի ամենավեհաշուք հուշարձանը խեթական կայսրության մայրաքաղաք Հաթուշան է (Բողազքոյ, գտնվում է կենտրոնական Անատոլիայում): Այս քաղաքի շենքերի պատերը կառուցված են տարբեր ձևերի մեծ ու միջին չափեր ունեցող քարերով, որոնց եզրերը, քարերը պետք եղած տեղում դնելու համար, համապատասխան ձևով հղկվել են ու կոպիտ հարմարեցվել իրար, իսկ առաջացած ճեղքերը լցվել են մանր քարերով¹⁰⁴: Այս առումով խեթական որմնադրությունը ուրարտականից տարբեր է, քանի որ ուրարտացիները նախընտրում էին պատը շարել կողմերը հարթ, ուղղանկյունաձև կամ խորանարդաձև քարերով¹⁰⁵: Հատկապես զանգվածեղ են Հաթուշայի դամբարանների կողմնային պատերի քարերը (օրինակ՝ Արքայական և Առյուծի դամբարաններում): Յուրաքանչյուր քարի բարձրությունն այստեղ (3 մ) համապատասխանում է այժմ գոյություն ունեցող պատերի բարձրությանը: Քարերի մակերեսները հաճախ հարդարվել են բարձրաքանակակներով¹⁰⁶:

Հաթուշայից ոչ հեռու գտնվում է Յազիլի-կայա հուշարձանախումբը: Սա բլրի մոտ գտնվող մի համալիր է՝ բաղկացած ժայռերի միջև կառուցված պատերից ու սենյակներից: Կառույցները բնական ժայռերին միացած են այնպես, որ փակվել է ժայռերի միջև ընկած տարածքը: Այս ձևով առաջացել են բացօթյա մի քանի սրահներ: Ուղղաձիգ ժայռերի դեպի ներս նայող մակերեսին քանդակված են գեղեցիկ բարձրաքանակակներ*:

* Յազիլի-կայայի տաճարները սկզբնապես հարդարված են եղել բնական քարայրերի մեջ, խեթական կայսրության կազմավորումից դեռ

Ուրարտական շինարվեստի ու ճարտարապետության վրա խեթական ազդեցության մասին կան մի քանի տեսակետներ, որոնց հիմքը աշխարհագրական առումով մոտիկությունն է, մշակութային առումով՝ խեթական և ուրարտական դիպքաբանների նմանությունը: Սակայն այժմ էլ տակավին պարզ չէ, թե այնուամենայնիվ ուրարտացիներն ինչ են փոխառել խեթական մշակույթից: Օրինակ, Չառլզ Բառնեյը հարյուր ներկայացնում է այնպես, թե իբրև ուրարտական արվեստը ուրույն չէ, այլ հիմնականում փոխառված է ու հարմարեցված տեղական միջավայրին¹⁰⁷: Միաժամանակ նա ընթերցողին պնդալու է՝ ասելով, թե «խեթական» կոչվող շատ երևույթներ կարող են և խեթական ծագում չունենալ, ընդ որում բերում է խեթական արքայատոհմի օրինակը, որը ծագումով խուռիական էր¹⁰⁸: Իսկ Մորիս վան Լուսի կարծիքով ուրարտացիները խեթերից շատ բան չեն ժառանգել¹⁰⁹: Տարակարծությունների աղբյուրը հնագիտական առատ նյութն է: Չնայած այդ նյութը հրեման հիմք է տալիս համեմատությունների համար, սակայն գոյություն ունեցող մի քանի հարյուր տարվա ժամանակագրական խզումը վիճելի է դարձնում նույնիսկ այդ համեմատությունները: Չնայած Ուրարտուն Ուրուտա-րի անունով հիշատակվում է դեռևս Ասորեստանի Սալմանասար I-ինի (մ. թ. ա. 1274—1245 թթ.) արձանագրություններից մեկում, սակայն բուն ուրարտական մշակույթը հայտնի է միայն մ. թ. ա. 9-րդ դարից: Ուրարտական հասարակության և մշակույթի վրա խեթական ազդեցության հարյուր չափազանց ընդգրկուն թեմա է և հետազոտության առանձին նյութ: Սակայն այստեղ այնուամենայնիվ կցանկանայի անդրադառնալ այդ խընդ-րին, որքանով այն կարող է նպաստել ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ծագումնաբանական ակունքների բացահայտմանը:

Ուրարտական դամբարանային կառույցվածքների

շատ առաջ և ձևված են եղել ժամանակին ժայռից բխող աղբյուրի պաշտամունքին: Յազիլի-կայան կառուցապատվել ու խեթական տաճարային համալիր է դարձել Խաթուսիյիս 3-րդ արքայի օրոք (մ. թ. ա. շուրջ 1275—1250 թթ.): Բռնկված հրդեհից հետո վերակառուցվել է Թուլիսայիս 4-րդի (մ. թ. ա. 13-րդ դարի 40-ական թթ.) հրամանով: Այս հուշարձանախմբի ամենաուշագրավ մանրամասերը հարթաքանդակներն են՝ փորագրված հինավուրց երկու քարայրերի՝ պատերին: Առաջին քարայրում ներկայացված է աստվածների ու դիցուհիների ջրերը և Թուլիսայիս թագավորը, երկրորդ քարայրում պատկերված է իբրև թե ժայռի մեջ խրված մի մեծ սուր: Հարթաքանդակի բարձրությունը շուրջ 3,35 մ է: Հետևում Թուլիսայիսի և Շարումմա աստծո պատկերներն են: Դիմացի պատին քանդակված են իրար հետևից քայլող 12 ռազմիկ աստվածներ (տես օրինակ. *Дж. Г. Макарян. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, с. 129—131*).

հորինվածքային առանձնահատկությունների և թաղման ծխակարգի վրա խնթական մշակույթի հնարավոր ազդեցության մասին խոսելիս մատնանշվել է հետևյալը. ա) Փոյուզիայից ճարտարապետական բնույթի որոշ լուծումների տարածումը հյուսիսային Սիրիա և ապա՝ Ուրարտու, բ) քարերի միջև թաղված դիակիզման աճյունասափորների ամկայությունը խնթական աշխարհում:

Մ. վան Լուերը ուրարտական ճարտարապետության վրա խնթականի ունեցած ազդեցության մասին խոսելիս առանձնապես շեշտում է ուրարտական «գունագեղ, այք ծակող ճաշակի» ամկայությունը, իսկ Թովրակ-կալեի պարզունակ շինարվեստի ակունքները որոնվում են մ. թ. ա. 13-րդ դարի Ուգարիթում: Ենթադրական ոճ, որն այնուհետև տարածվել է դեպի Տյուրոս ու Սամարա, ապա, վաղագույնս մ. թ. ա. 9-րդ դարում, դեպի հյուսիս, Ուրարտու¹⁰: Փոխառությունների այս շղթան համեմատաբար բարձր է վաղերացված: Խնդիրն այն է, սակայն, որ ճարտարապետության մեկ բնագավառում կատարված փոխառությունները չեն վկայում այն մասին, որ նման օտար ազդեցության արդյունք են և ուրարտական ճարտարապետության մյուս ուղղությունները: Ավանդ վերաբերում է հատկապես այս ժամանակաշրջանի ժայռափոր դամբարանների պարագային, որոնք զուգահեռներ չունեն ո՛չ արևմտյան Անատոլիայում և ո՛չ էլ հյուսիսային Սիրիայում¹¹:

Մ. վան Լուերը կարծում է նաև, որ դիակիզման ծեսը խնթական աշխարհից է տարածվել դեպի Ուրարտու: Մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի խնթական թաղումները համեմատված են Սալաքլուի (Իզդիրի) թաղումների հետ¹²: Իզդիրի դամբարանադաշտի 13 գերեզմաններից 12-ում թաղումը կատարված էր դիակիզման ծեսով: Այդված աճյունները այստեղ դրված էին սավորների մեջ ու թաղված ժայռաքարերի միջև եղած ճեղքներում: Ուղեկցող դամբանակալը հարուստ է՝ զենքեր, զարդեր, կավանոթներ¹³: Բաքի Օգյունը և Էմին Բիլգիքը այս տվյալները քննարկում են նաև ժայռափոր դամբարանների կոնստրուկտում: Նրանց կողմից Արծկեում հաստատագրված դիակիզմամբ կատարված թաղումները շատ նման են խնթերի համար սովորական թաղումներին¹⁴:

Թաղման ծեսում ուրարտա-խնթական այս առաքրումները հիմնավորված չեն թվում համալսարի պատճառով. ուրարտական մշակույթը ձևավորվել է խնթական կայսրության կազմալուծումից երեք հարյուր տարի հետո, մի հանգամանք, որը, ինչպես ասվել է, բացառում է որևէ անմիջական փոխառության հնարավորությունը:

Ուրարտայիները մեծ ակնածանքով են կատարում թաղման արարողությունները, և բացառված չէ, որ այդ ծեսի հիմքում ընկած լինեն մահվան ու հանդերձյալ կյանքի մասին նախրյան ցեղերի պատկերացումները, բացառված չէ նաև, որ դիակիզման ծխակարգը ունեցած լինի տեղական ծագում*:

* Հայաստանի հանրապետության տարածքում հայտնաբերված, դիակիզման ծեսով կատարված վաղագույն թաղումները թվագրվում են մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերով: Թաղման այս ծեսը (դիաթաղմանը զուգահեռ) տևում է բավականին երկար, մինչև ուշ բրոնզի դար: Մի

Այս առումով ուշագրավ է, որ սովորաբար որպես աճյունասափորներ ծառայում էին կենցաղում օգտագործվող անոթները¹⁵, որոնց մեջ լցվում էր դիակիզ-վածի մոխիրը, և այնուհետև դրանք տեղադրվում էին դամբարանում, որտեղ դրված էր լինում և այն գույքը, որը դիտվում էր հանդերձյալ աշխարհում սվյալ մարդու համար անհրաժեշտ**:

Հատկանշական է նաև, որ թաղման ծեսը և դամբարանների հատակագծային լուծումները փոխկապակցված չէին միայնակ հետ:

Այսպիսով, կարծում եմ, որ ամկա փաստական տվյալների լույսի ներքո ուրարտական ժայռափոր դամբարանային կառույցների և խնթական ճարտարապետության, ինչպես և թաղման ծեսերի միջև գոյություն ունեցող ենթադրյալ կապը շատ անորոշ է ուրվագծվում:

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը Մանադկերտի կամարաձև ավարտով որմնախորշերին վերագրում է արևմտյան ծագում՝ դրանք համեմատելով Ամասիայի և պոնտական դամբարանների (մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակ) կամարակապ մուտքերի հետ, որոնք ըստ նրա ենթադրության կարող էին լինել ընդօրինակման հիմնական աղբյուրը¹⁶: Երկու տարածաշրջանների մերձավորության հանգամանքը նկատի ունենալով՝ սույն վարկածը կարելի է հավանական համարել: Կամարաձև ավարտով որմնախորշեր ունեցող բոլոր դամբարաններն էլ հայտնաբերված են կա՛մ Ուրարտուի արևմտյան շրջաններում, կա՛մ Վանա լճի հյուսիսային ափերից ոչ հեռու: Վանա լճից արևելք ընկած շրջաններում՝ Տուշպայում և Ալի-շարում, հայտնի են միայն ուղղանկյունաձև որմնախորշեր: Կամարաձև և ուղղանկյունաձև որմնախորշերը սովորական են Մանադկերտի (թվագրվում է Միևուա արքայի թագավորության տարիներով) և Արթին-թեփեի դամբարանների համար, որոնք կառուցվել են մոտավորապես այն ժամանակ, երբ փորվել են Վանի ժայռի Նավթ-բույու և Խորխորյան Մեծ քարայրերը: Եվ թվում է, որ այնտեղ, որտեղ ավելի զգալի էին փոխառություն-

քանի հարյուրամյակ ընդմիջումից հետո այն կրկին ընդունելի ենք գտնում ուրարտական մշակույթում. Հայաստանում այս ծխակարգով թաղումները կատարվել են և հետագայում, ընդհուպ մինչև վաղ միջնադար ու քրիստոնեության պաշտոնական մուտքը Հայաստան (տես, օրինակ՝ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու զարգացման ուղիները, «Հայ ժողովրդի պատմություն», 1971, էջ 161-162, Ժ. Դ. Քաջատրյան, Դիակիզումը Հայաստանում (մ. թ. ա. 2-րդ դ.-մ. թ. 3-րդ դ.), Ժրաբեր, ՀԱՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1975 թ., հ. 2, էջ 57-69):

** Հայտնի չէ, թե ինչպես էին սրբազործվում փաստորեն որպես կենցաղային գույք պատրաստված այդ անոթները. գիտենք միայն, որ նախքան որպես աճյունասափոր օգտագործելը այդ կավանոթների ուսերին փորքի անցքեր էին բացում: Այդ անցքերի ամկայությունը հիմք է տվել Բ. Ա. Կուլֆտինին ենթադրելու, որ Ուրարտուում գոյություն է ունեցել այն պատկերացումը, թե հոգին անմիջապես չի լքում հանգուցյալի աճյունը (նույնիսկ դիակի մոխրանալուց հետո) և կարիք ունի հաղորդակցվելու արտաքին աշխարհի, մասնավորապես դամբարանում դրված իրերի հետ: Այս առումով ուշագրավ է և այն, որ հանգուցյալին սովորաբար այրել են իր հագուստով ու զարդերով հանդերձ (տես Ե. Ա. Կուֆտին. Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, «Вестник Гос. музея Грузии», вып. XIII-B, 1944, с. 69-70).

ները արևմտյան երկրների հետ, հորինվել են և կամարակապ որմնախորշերը: Սակայն Ուրարտուի արեւելյան շրջանները ըստ երևույթին զերծ մնացին այս նորամուծությունից ու անխաթար կերպով շարունակեցին ուղղանկյունաձև որմնախորշերի օգտագործման ավանդույթը: Չնայած այս հանգամանքին՝ Նավթ-քույու և Իչկարա քարայրերի կենտրոնական սրահների, Ջինապահեստի մոտի դամբարանի փոքր սենյակի և Ալիշարի 2-րդ սենյակի առաստաղները կամարաձև են: Ասվել է արդեն, որ դամբարաններում դիտվող կամարաձև առաստաղի գաղափարը գալիս է վերգեսնյա կառույցների նման հորինվածքից, և եթե ճիշտ է այս կարծիքը, ապա պետք է ենթադրել, որ կա՛մ արևմտյան շինարվեստի ազդեցությունն է շատ մեծ հղել ուրարտականի վրա, կա՛մ ուրարտացիները, արևմտյան ազդեցությունից անկախ, իրենք են հանգել կամարաձևության գաղափարին: Սակայն առայժմ, քանի դեռ չափազանց սակավ է այս խնդրի հետ առնչվող տեղական ավելի հին նյութը, հնարավորություն չկա վերջնական եզրակացության գալու կամարի ծագման տեղական արմատների մասին*:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների գոյացման երկրորդ հնարավոր օտար աղբյուրը Ասորեստանն է: Այժմ քաջ հայտնի է, թե ուրարտացիներն ինչ և երբ են փոխառել իրենց այս հիմնական ախոյան երկրից¹⁷: Ուրարտու և Ասորեստանը մի քանի դար անընդհատ փոխառնչվում էին թե՛ քաղաքական և թե՛ մշակութային կյանքի առումներով: Մ. վան Լուենը, ուրարտական արվեստի մասին խոսելով, նկատել է, որ այստեղ միջագետքյան փոխառությունները շատ են, սակայն այնքան փոփոխված, որ կարելի է իրավամբ ասել, թե դրանց տեղական վարձպետը հանգեցրել է մեկ այլ ուրույն արվեստի՝ ուրարտականի, ձևավորմանը¹⁸: Մասնավորապես ենթադրվում է, որ ուրարտացիներն Ասորեստանից են փոխառել պերճաշուք թաղումներ կատարելու սովորույթը¹⁹ (խոսքը, սակայն, դամբարանների հորինվածքների մասին չէ): Մ. թ. ա. 9-րդ դարից առաջ, հետագայի ուրարտական պնտության սահմաններում, նկարագրված դամբարանների նման ավելի վաղ կառույցներ դեռևս հայտնաբերված չեն: Մեզ հայտնի ամենահին ուրարտական դամբարանները թվագրվում են Մինուա արքայի թագավորության տարիներով: Այդ ժամանակ ուրարտացիներն արդեն ունեին ժայռափոր դամբարաններ կառուցելու փորձ, և երկրի կենտրոնական շրջանում արդեն կառուցված էին կամ կառուցվում էին Մանազկերտի դամբարանը, Վանի Մեծ քարայրն ու հյուսիսային քարայրը: Եթե ժայռերի մեջ վեհաշուք դամբարաններ կառուցելու ուրարտական փորձը ասորեստանյան ակունքներ ունի, ապա հարկ է կարծել, որ այդ երկու երկրների միջև մշակութային փոխառնչությունները գոյություն են ունեցել ուրարտական թագավորության կազմավորման առաջին իսկ տարիներից: Դա փաստարկված է և ասուրական սեպագիր տվյալներով: Խոս-

* Հավաստված է միայն կեղծ կամարի առկայությունը, որը սովորական էր Հայաստանի քարակղզային դամբարանների համար՝ առավել ուշ բրոնզի դարից սկսած:

քը մասնավորապես Սալմանասար 3-րդ արքայի (մ. թ. ա. 858—824 թթ.) տարեգրության որոշ հատվածների մասին է, որտեղ նկարագրվում են այս արքայի օրոք դեպի Ուրարտու կատարված արշավանքները²⁰: Այս, ինչպես նաև սրանց նախորդած ասուրական արշավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհի նպաստեցին Հայաստանի լեռնային ցեղերի միավորմանը. ստեղծված ֆեոդալային կարողացավ պաշտպանվել ասուրական բանակի հարձակումներից: Նորաստեղծ Վանի թագավորությունը, սակայն, զգալով իր վարչակառավարչական կառույցների անկատարությունը, Ասորեստանից ընդօրինակեց երկրի կառավարման հետ առնչվող շատ պետական կառույցներ²¹: Մ. թ. ա. 8-րդ դարի առաջին կեսում սկսված ասուրական պնտության թուլացմանը զուգընթաց տարածաշրջանում աճեց Ուրարտուի քաղաքական ազդեցությունը: Վանի արքաների ձեռնարկած հաղթական արշավանքներն ավելի մեծացրին ուրարտական արքաների հեղինակությունն ու տնտեսական հզորությունը: Այս ժամանակ, թերեւս, Ուրարտուի տիրակալների շրջանում ուժեղացավ Ասորեստանի գահակալների նմանվելու ձգտումը, որի դրսևորումներից մեկն էլ հենց կարող էր լինել ուրարտական վեհաշուք դամբարանների կառուցումը:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների հնարավոր օտար ծագման մասին խոսելուց վառ, բնականաբար, անհրաժեշտություն կա քննարկելու և լեռնաշխարհին բնորոշ նախաուրաբական նյութը: Այս նպատակի համար ընտրել ենք Մինգեչաուրի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությամբ ստացված տվյալները: Մինգեչաուրի դամբարանադաշտը գտնվում է Կուր գետի ավազանում, Մանա լճից շուրջ 180 կմ արևելք և ընդգրկված չի հղել Վանի թագավորության սահմաններում, այսինքն՝ ուրարտացիները այս տարածքում որե՛ շինարարական գործունեություն չէին կարող ծավալած լինել:

Այս դամբարանադաշտում բացված, էնեոլիթից բրոնզի դար ընկած ժամանակաշրջանի շուրջ 100 դամբարաններ²² բոլորն էլ դիաթաղումներ էին, որոնց մի նշանակալից մասը՝ հիմնահողային բնույթի: Դամբարանային թղթը կազմված է խեցեղենից, վարդիրից, գնդերից: Այստեղ պեղված դամբարանների հաջորդ խումբն էին կազմում դամբարանբլուրները: Հայտնաբերված 20 դամբարանբլուրներից պեղվել են հինգը: Այս դամբարան-

²⁰ Սալմանասար 3-րդը այս արշավանքների ընթացքում Ուրարտուի տարածքում իրեն ներկայացնող մի քանի բարձրաքանդակներ է հրամայել կնիտել, իսկ Ասորեստանում իր պալատի դարպասների երեսպատման բրոնզե թիթեղների վրա դրվագել պատկերներ, որոնք պատմում են, մասնավորապես և Ուրարտուի դեմ տարած իր հաղթանակների մասին (տես *Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, с. 52—60*).

²¹ Այս երևույթի վաղագույն արտահայտությունը Սարգուրի 1-ինի տիտղոսաշարն է, որը շատ մանրամասնորեն կրկնում է ասուրական, մասնավորապես, Աշուրանիթի 2-րդ (մ. թ. ա. 883—859 թթ.) արքաների տիտղոսները (այս մասին հանգամանորեն տես *N. Adontz Histoire d'Arménie, les origines de Xe siècle au VIe (av j. c.), Paris, 1946, p. 184*).

²² Մինգեչաուրի այս դամբարանների թվագրությունը այժմ հիմնովին վերանայված է:

ըլուրները ցածրադիր են, շրջանաձև և ծածկված են հողի շերտով: Թաղովները կատարվել են ուղղանկյունաձև դամբանախցերում: Դամբանախցերից երեքում հայտնաբերվել են պատի ծնփի մնացորդներ: Դամբանախցերի հատակի վրա բացվել է նաև փայտի քայքայված մնացորդների շերտ: Չնայած դամբարանների խոշոր չափերին՝ դրանցից յուրաքանչյուրում թաղված էր եղել մեկ մարդ*։ Դամբանակյոթը կազմված է եղել խնկերից, բրոնզե գարգերից, վանակատից պատրաստված նետապաքներից: Մարդու ոսկորներից բացի այս դամբարաններում հայտնաբերվել են նաև կենդանիների, մասնավորապես, ձիու և ոչխարի կմախքներ: Մարդն այստեղ թաղվել է կծկված դիրքով: Գ. Մ. Ասլանովի կարծիքով Մինգեչաուրի դամբարանադաշտում դիտվող այս երկու ձևի դամբարանների առկայությունը (հիմնափողային և քարաբեկային) բացատրվում է բրոնզե դարում այստեղ արդեն գոյություն ունեցած սոցիալական շերտավորման առկայությամբ¹²⁰:

Եթե համատեղելու լինենք Մինգեչաուրի դամբարանները ուրարտականների հետ, կտեսնենք հետևյալ ընդհանրությունները.

1. Ուղղանկյունաձև դամբանաքանդակներ:

2. Գույք՝ խնկեր, բրոնզե առարկաներ, զենքեր ու վարդեր:

3. Մեծ խնամք դամբանաքանդակների ներսավորման նկատմամբ:

4. Դիակաղման ծես:

Սակայն ուղղանկյունաձև դամբանաքանդակները համընդհանուր բնույթ ունեն և այս դեպքում գուրկ են որեւէ կարևորությունից: Համընդհանուր բնույթ ունի նաև դամբարաններում դրված գույքի տեսականին ու որակը: Այդքան ընկնող երրորդ ընդհանրությունը՝ խնամքով հարդարված ներսատարածքը, նույնպես մեզ հնարավորություն չի ընձեռում հետոն գնացող ընդհանրացումների համար: Նույնը կարելի է ասել չորրորդ ընդհանրության՝ դիակաղման ծեսի վերաբերյալ: Այսինքն՝ Անդրկովկասին բնորոշ դամբարանային կառույցները չեն տալիս որեւէ լուրջ կոման, որը օգներ ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ծագման խնդիրը լուծելուն:

Այսպիսով, ուրարտական ժայռափոր դամբարանների տեղական ծագման մասին վկայող, առայժմ միակ, սակայն և ծանրակշիռ փաստարկն առնչվում է երկրի ունեցած բնորոշ երկրաբանական կառույցվածքի և, այս հանգամանքով պայմանավորված, տարածաշրջանում առանձնահատուկ շինարվեստի գոյության հետ: Խոսքը կրկին երկրի լեռնային ու քարաշատ բնույթի և այստեղ քարի ճարտարապետության ունեցած նշանակալից նվաճումների մասին է, մեկը մյուսով պայմանավորված երկու հանգամանք, որոնք հավանական են դարձնում ժայռափոր դամբարանների տեղական ծագումն Ուրարտում:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ճարտա-

* Որոշ դամբարաններում, սակայն, մարդու ոսկորներ չեն հայտնաբերվել:

րապետության ունեցած ազդեցությունների ժամանակատարածքային սահմանների որոշման խնդիրը ավելի դյուրին է թվում, քան ծագման խնդրի հետազոտումը: Հարցի լուծումն իրականացավ պատմական ավելի ուշ դարերում, քանի որ մեծ քանակությամբ արձանագրությունները, հնագիտական նյութերը վավերացրել են գաղափարների, գեղարվեստական մոտիվների և մշակութային ավանդույթների յուրացման ու տարածման ուղիները:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների ամենամոտ զուգահեռները գտնում ենք Իրանում: Աքեմենյան հզոր արքաները Մերձավոր Արևելքի երկրներից շատ փոխառություններ կատարեցին: Աքեմենյան գեղարվեստի և ճարտարապետական շատ ոճերի հիմնական սկզբնաղբյուրը Ասորեստանի, Ուրարտուի և Մարաստանի մշակույթներում է փնտրվում¹²¹: Մարերի միջոցով Աքեմենյաններին փոխանցվեցին ուրարտական արվեստին և ճարտարապետությանը բնորոշ շատ ուղղություններ¹²²: Ուրարտուին այնքան բնորոշ «կիկլոպյան ճարտարապետությունը» յուրացվեց ու կատարելագործվեց նրանց կողմից: Այն հետագայում օգտագործվեց Աքեմենյան երկու մեծ մայրաքաղաքների՝ Պասարգադայի և Պերսեպոլիսի կառուցման ժամանակ: Պասարգադայի ու Պերսեպոլիսի սյունազարդ սրահները թերևս Առաջավոր Ասիայի մշակույթում ուրարտացիների կատարած ամենաուշագրավ ներդրումն է¹²³: Ժայռափոր դամբարանների գաղափարի՝ Պարսկաստան ներթափանցելու մասին ամենակոթողային վկայությունը Դարեհի դամբարանն է Նախշ Ի Ռուստամում (մ. թ. ա. 485 թ.)¹²⁴: Այս դամբարանի հորինվածքը, Աքեմենյան որոշ այլ ճարտարապետական վերամշակումների նման, վկայում է այստեղ Վանի դամբարանաշինության վաղ ձևերի կատարելագործման մասին: Դամբարանի մուտքը գտնվում է ժայռի ճակատին փորված խաչաձև հսկայական (սորոշի լայնքը՝ 18 մ) կենտրոնում: Խաչի հորիզոնական փորվածքը կազմող արգելապատին քանդակված են չորս սյուն, որոնք հայտնի են Պերսեպոլիսի Դարեհի պալատից: Դամբարանի մուտքի ճակատը հարդարված է բարձրաքանդակներով (նկ. 18): Այս առումով, Աքեմենյանների կողմից ուրարտական ճարտարապետությունից կատարված փոխառությունների մասին տեսակետը, թերևս, ենթադրական է: Հետաքրքրությունն այս երևույթի հանդեպ պայմանավորված կարող էր լինել, սակայն, ուրարտական դամբարանների անչափ տպավորիչ բնույթով: Ելնելով աքեմենյան ճարտարապետության առանձնահատկություններից՝ կարելի է ենթադրել, որ Աքեմենյանները փորձել են իրենց փառահեղությունը ցուցադրել հպատակներին: Ինչպես ասվել է, Վանի ռավամկանայված թագավորությունում վեհաշուք ժայռափոր դամբարաններն էլ ունեցել են այդ գործառույթությունը:

Ուրարտական թաղումները իրենց նմանակներն ունեն նաև Ալյութիայում:

Ուրարտացիների նախնիները դաշնակից սկյութները որոշակի դեր խաղացին տկարացած ուրարտական

պետության կործանման մեջ (մ. թ. ա. 585 թ.)¹²⁵։ Սկյութների և ուրարտացիների առնչությունների հետևանքը եղավ այն, որ ուրարտական արվեստի շատ դրսևորումներ կրանվեցին սկյութների կողմից և տեղ գտան սկյութական ավանդույթներում։ Սկյութական դամբարաններում գտնվել են բազում այնպիսի առարկաներ, որոնք սկյութական շատ մոտիվների ուրարտական ծագման մասին են վկայում (սրբազան ծառի մոտիվը, տարբեր կենդանական բարդ նկարազարդումներ և այլն)։ Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ սկյութական դամբարանաբլուրները ուրարտական ճարտա-

րապետական հուշարձանների հետ կառուցվածքային ոչ մի առնչություն չունեն։ Ինչպես սկյութների դեպքում, ուրարտական դամբարանները ոչ մի նշանակալից դեր չեն խաղում բացահայտելու համար Միքիայում, Անատոլիայում և Հունաստանում հիմնական գեղարվեստական և ճարտարապետական հորինվածքների վրա ուրարտական ազդեցությունը ուսումնասիրելու տեսանկյունից¹²⁶։ Հետևաբար դամբարանների ուսումնասիրությունը չի բացահայտում մերձավոր արևելյան մշակույթներում ուրարտական ազդեցության չափն ու սահմանները։

